

COGNITIVE BIASES IN THE DECISION-MAKING PROCESS

Dáribaev Atabay Baxit uli

Third-Year Student, Applied Psychology Program, Department of Pedagogy and Psychology, Karakalpak State University named after Berdakh

Abstract

This article analyzes cognitive biases in decision-making processes and their psychological foundations. It explores the nature of heuristics, confirmation bias, availability heuristic, and anchoring effect, as well as their influence on human thinking. Based on the scientific perspectives and experimental studies of Kahneman and Tversky, Simon, and Damasio, the mechanisms of decision-making are examined. The findings indicate that the development of critical thinking and metacognitive skills plays a crucial role in reducing cognitive biases.

Keywords

cognitive biases, decision making, heuristics, confirmation bias, anchoring effect, availability heuristic, metacognition, critical thinking, thinking

QAROR QABUL QILISH JARAYONIDA KOGNITIV XATOLAR

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrası Amaliy psixologiya yónalishi 3-bosqish talabasi

Dáribaev Atabay Baxit uli

Annotatsiya: *Mazkur maqolada qaror qabul qilish jarayonida yuzaga keladigan kognitiv xatolar va ularning psixologik asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Unda heuristikalar, tasdiqlovchi og‘ish, mavjudlik heuristikasi, ankerling effekti kabi kognitiv xatolar mohiyati hamda ularning inson tafakkuriga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, Kahneman va Tversky, Simon, Damasio kabi olimlarning ilmiy qarashlari va eksperimental tadqiqotlari asosida qaror qabul qilish mexanizmlari izohlangan. Tadqiqot natijalari kognitiv xatolarni kamaytirishda tanqidiy fikrlash va metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit soʻzlar: *kognitiv xatolar, qaror qabul qilish, heuristika, tasdiqlovchi ogʻish, ankeriing effekti, mavjudlik heuristikasi, metakognitsiya, tanqidiy fikrlash, tafakkur*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются когнитивные ошибки в процессе принятия решений и их психологические основы. Раскрывается сущность эвристик, эффекта подтверждения, эвристики доступности и эффекта якоря, а также их влияние на мышление человека. На основе научных взглядов и экспериментальных исследований Канаемана и Тверски, Саймона, Дамасио анализируются механизмы принятия решений. Результаты исследования показывают, что развитие критического мышления и метакогнитивных навыков играет важную роль в снижении когнитивных ошибок.*

Ключевые слова: *когнитивные ошибки, принятие решений, эвристика, эффект подтверждения, эффект якоря, эвристика доступности, метакогниция, критическое мышление, мышление*

Kirish

Qaror qabul qilish jarayonida kognitiv xatolar inson tafakkurining ajralmas xususiyati sifatida psixologiya fanida keng oʻrganilgan muammolardan biri hisoblanadi. Zamonaviy kognitiv psixologiya qaror qabul qilishni faqat mantiqiy va ratsional jarayon sifatida emas, balki turli psixologik omillar, xususan, heuristikalar va kognitiv xatolar taʼsirida yuzaga keladigan murakkab jarayon sifatida talqin etadi. Kognitiv xatolar — bu insonning axborotni qayta ishlash jarayonida yuzaga keladigan tizimli ogʻishlar boʻlib, ular koʻpincha tezkor qaror qabul qilishni osonlashtiradi, biroq natijada notoʻgʻri yoki subyektiv xulosalarga olib kelishi mumkin.

Mazkur sohada eng muhim ilmiy tadqiqotlar amerikalik psixologlar Daniel Kahneman va Amos Tversky tomonidan amalga oshirilgan. Ularning 1970–1980-yillardagi eksperimental ishlari heuristikalar va kognitiv xatolar nazariyasining shakllanishiga asos boʻldi. Kahneman va Tversky oʻz tadqiqotlarida insonlar koʻpincha

murakkab ehtimollik hisob-kitoblarini bajarish o'rniga soddalashtirilgan fikrlash strategiyalaridan foydalanishini aniqlagan. Masalan, ular tomonidan o'tkazilgan mashhur "Linda muammosi" tajribasi kon'yunksiya xatosini yaqqol namoyon etadi. Tadqiqot ishtirokchilariga Linda ismli ayol haqida qisqa tavsif berilib, undan uning bank xodimi yoki feministik harakat a'zosi bo'lish ehtimoli baholash so'ralgan. Aksariyat ishtirokchilar "bank xodimi va feministik harakat a'zosi" variantini yuqoriroq ehtimol deb baholagan, bu esa mantiqiy ehtimollik qonunlariga zid hisoblanadi.

Kognitiv xatolarning yana bir muhim turi — bu tasdiqlovchi og'ish (confirmation bias) bo'lib, u shaxsning mavjud e'tiqodlarini tasdiqlovchi ma'lumotlarga e'tibor qaratib, ularga zid bo'lgan axborotni inkor etish yoki e'tiborsiz qoldirishga moyilligida namoyon bo'ladi. Ingliz psixologi Peter Wason tomonidan o'tkazilgan "2-4-6" tajribasi ushbu hodisani tasdiqlaydi. Ushbu tajribada ishtirokchilarga sonlar ketma-ketligi berilib, undan umumiy qoidani aniqlash so'ralgan. Aksariyat ishtirokchilar faqat o'z taxminlarini tasdiqlovchi misollarni tekshirib, qarama-qarshi variantlarni sinab ko'rmagan, natijada noto'g'ri xulosalarga kelgan.

Shuningdek, qaror qabul qilish jarayonida mavjudlik heuristikasi (availability heuristic) ham keng tarqalgan bo'lib, u insonning xotirasida oson esga tushadigan voqealar asosida ehtimollikni baholashga moyilligini anglatadi. Tversky va Kahneman o'tkazgan tadqiqotlarda ishtirokchilardan ingliz tilidagi so'zlar tarkibida "K" harfi birinchi o'rinda ko'proq uchraydimi yoki uchinchi o'rinda degan savol so'ralgan. Ko'pchilik "K" birinchi o'rinda ko'proq uchraydi deb hisoblagan, chunki bunday so'zlarni eslash osonroq bo'lgan, aslida esa uchinchi o'rinda uchrash chastotasi yuqoriroq bo'lgan.

Qaror qabul qilishda yana bir muhim kognitiv xato — bu ankeri (anchoring effect) hisoblanadi. Bu hodisa insonning dastlabki berilgan axborotga ortiqcha tayanishi bilan tavsiflanadi. Kahneman va Tversky tomonidan o'tkazilgan tajribada ishtirokchilarga tasodifiy aylantirilgan ruletka soni ko'rsatilgan va undan keyin Afrika

davlatlarining BMTdagi ulushi haqida baho berish so‘ralgan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, ruletkada tushgan son yuqori bo‘lgan guruh yuqoriroq baho bergan, past son tushgan guruh esa pastroq baho bildirgan. Bu esa inson fikri boshlang‘ich “ankor”ga qanchalik bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Herbert Simon tomonidan ilgari surilgan cheklangan ratsionallik (bounded rationality) nazariyasi ham qaror qabul qilishdagi kognitiv xatolarni tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Uning fikricha, insonning kognitiv resurslari — vaqt, e‘tibor va axborotni qayta ishlash imkoniyatlari — cheklangan bo‘lgani sababli, u optimal emas, balki qoniqarli (satisficing) qarorlarni qabul qiladi. Bu esa kognitiv xatolar yuzaga kelishining tabiiy asosini tashkil etadi. Zamonaviy tadqiqotlarda qaror qabul qilish jarayoni ikki tizimli model asosida ham izohlanadi. Kahnemanning “Tez va sekin fikrlash” konsepsiyasiga ko‘ra, inson tafakkuri ikki tizimdan iborat: birinchi tizim tezkor, intuitiv va avtomatik bo‘lib, ko‘pincha heuristikalariga asoslanadi; ikkinchi tizim esa sekin, analitik va ongli fikrlashni talab qiladi. Kognitiv xatolar asosan birinchi tizim faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, ikkinchi tizim ularni nazorat qilish va tuzatish imkoniyatiga ega, biroq u har doim ham faol ishlamaydi. Bundan tashqari, emotsional holatlar ham qaror qabul qilish jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Antonio Damasio o‘zining somatik markerlar nazariyasida emotsiyalar qaror qabul qilishda muhim yo‘l-yo‘riq beruvchi signal vazifasini bajarishini ta’kidlaydi. Biroq kuchli emotsiyalar, ayniqsa stress va qo‘rquv, kognitiv xatolarni kuchaytirishi mumkin, chunki ular tezkor va yuzaki qaror qabul qilishga olib keladi.

Xulosa

Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki, qaror qabul qilish jarayonida kognitiv xatolar inson tafakkurining ajralmas qismi bo‘lib, ular evolyutsion jihatdan tezkor qarorlar qabul qilishga yordam bergan bo‘lsa-da, zamonaviy murakkab muhitda noto‘g‘ri xulosalarga olib kelishi mumkin. Shu sababli tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirish va analitik yondashuvni kuchaytirish orqali

kognitiv xatolar ta'sirini kamaytirish mumkin. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson o'z fikrlash jarayonini anglab, ongli ravishda nazorat qilgan taqdirdagina yanada asoslangan va samarali qarorlar qabul qilishga erisha oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Сагиндикова, Н. Ж. "К вопросу об ответственности студентов в учебной деятельности." Казанский педагогический журнал 5 (106) (2014): 155-162.
2. Сагиндикова, Наргиза.
"РАЗРАБОТКА СТРУКТУРНОЙ СТРУКТУРЫ ГЕНДЕРНОЙ
ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГА." Академические исследования
в современной науке 2 (2023): 169-174.
3. Nargiza, Sagindikova. "STUDENTS' SELF-CONFIDENCE AND MOTIVATION
FEATURES IN THE EDUCATIONAL ACTIVITY." European Journal of Research
and Reflection in Educational Sciences (2016).
4. Daribaev, Atabay, and Nazrgiza Sagindikova. "HISTORY OF PSYCHOLOGY." Modern Science and Research 3 (2024): 1162-1166.
5. Sagindikova, N. J. "Theoretical analysis of the concept of gender responsibility." International Scientific and Current Research Conferences. 2023.
6. Сагиндикова, Н. Ж. "Психологияда ижтимоий масъулиятнинг ўрганилиши." Современное образование (Узбекистан) 2 (2017): 41-46.
7. Сагиндикова, Н. "ПСИХОЛОГИЯДА "ЛОКУС ТЕКСЕРИЎ"
КОНЦЕПЦИЯСИНИНГ ИЗЕРТЛЕНИЎИ Сагиндикова Н.Ж." ВЕСТНИК
КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
БЕРДАХА 31 (2016): 58-60.
8. Сагиндикова, Н. Д. Ж. "ОСОБЕННОСТИ САМОУВЕРЕННОСТИ
СТУДЕНТОВ." PSIXOLOGIYA Учредители: Бухарский государственный
университет 2: 100-102.

9. Sagindikova, N. J., and Indira Erejepova. "SHAXS RAWAJLANIWINDA MOTIVATSIYANIN ORNI." Modern Science and Research 3 (2024): 76-79.
10. Turdimuratova, S. B., and N. J. Sagindikova. "PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKA." Modern Science and Research 3 (2024).
11. Sagindikova, N. J. "RESEARCHING THE ESSENCE OF GENDER IN PSYCHOLOGY." Modern Science and Research 3 (2024): 999-1003.
12. Nargiza, Sagindikova. "STUDENTS'SELF-CONFIDENCE AND MOTIVATION FEATURES IN THE EDUCATIONAL ACTIVITY." European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences (2016).
13. Сагиндикова, Н. Ж. "УУК: 370.153 ТАЛАБАЛАРДА МАСЪУЛИЯТ ХУСУСИЯТИНИНГ НАМОЁН БУЛИШИ." ХАБАРШЫСЫ: 58.
14. NARGIZA, SAGINDIKOVA NS. "RESPONSIBILITY AND ITS MANIFESTATION IN YOUTH PSYCHOLOGY." INTERNATIONAL JOURNAL 10.3 (2020): 11849-11854.
15. Sagindikova, N. "SELF-CONFIDENCE ROLE IN SUCCESS OF EDUCATIONAL ACTIVITY OF STUDENTS."
16. SAGINDIKOVA, NARGIZA. "RESPONSIBILITY AND ITS MANIFESTATION IN YOUTH PSYCHOLOGY."

